

Šmajš, Josef

Obecná charakteristika gnoseologie

In: Šmajš, Josef. *Gnoseologické implikace evoluční ontologie : obecná charakteristika gnoseologie, biologické předpoklady poznání*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2001, pp. 4-42

ISBN 8021026472

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/127802>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI
ARTS

Masarykova univerzita
Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts,
Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

Obecná charakteristika gnoseologie

Teorie poznání — *gnoseologie* (od řeckého 'gnosis'), nebo také *noetika* či *epistemologie* (od řeckého 'noesis' a 'epistéme'), se sice zabývá tradičním filosofickým problémem, tj. *zda, jak a proč poznáváme vnější skutečnost*, ale není tak starou filosofickou disciplínou, jakou je filosofie sama. Jako relativně samostatná oblast systematické filosofie se konstituje až v osmnáctém a devatenáctém století.

Protože filosofie vzniká jako kritika mýtu, náboženských představ i obyčejného poznávání světa člověkem (v němž dominuje praktická metoda pokusu a omylu), nejen na jejím počátku, ale i dlouho potom, vládne mezi filozofy důvěra ve schopnost lidského pojmového poznání adekvátně postihovat skutečnost. Teprve v novověku se počne tato *víra ve shodu, či sourodost řádu myšlení s řádem světa rozpadat*.¹ Ale i dnes ji stále reprodukuje některé speciální vědy, zejména geometrie, matematika a logika, protože tyto disciplíny, které se už v Řecku rozvíjely z praktických potřeb, snadno nacházejí důkazy své správnosti.²

Začátek moderního gnoseologického přístupu nalezneme už u M. Kusánského v renesanci, v novověku pak zejména u R. Descarta, D. Huma a I. Kanta. Později se gnoseologická problematika výrazně traktuje v pozitivismu a v novopozitivismu, v analytické filosofii (Russell, Carnap, Austin), v hermeneutice (Gadamer), v bi-

¹Na jedné straně mohla být tato víra živena tím, že lidská aktivita byla i bez pojmové reflexe v širokém rozsahu kompatibilní s okolní přírodou, a na druhé straně dočasná a nejistá světská existence člověka jedince trvale zpochybňovala pocit jeho intelektuálního bezpečí, reprodukovala potřebu existence trvalých vztahů — řádu.

²Zejména mořeplavba, stavby chrámů a soudní spory byly hlavními konzumenty těchto prvních speciálních věd. Korelace některých ideálních pojmových konstrukcí ve sféře lidské racionality s příslušnou úrovní uspořádání ontických struktur skutečnosti je i dnes natolik těsná, že se např. matematika stále výborně hodí pro interpretaci části přírodních a kulturních dějů.

ologizující filosofii (Bateson, Maturana, Varela) atp. *Skutečná teorie poznání jako uznávaná filosofická disciplína vzniká ovšem až po Kantovi.*³

Gnoseologická problematika se od té doby dále rozvíjí a nejen z didaktických důvodů se zařazuje do oblasti systematické filosofie. Tato filosofie se totiž obvykle člení na: ontologii, gnoseologii, sociální filosofii, etiku, filosofii hodnot, filosofii člověka, filosofii přírody, filosofii vědy, filosofii techniky, ekologickou filosofii atp.

1. Co je poznání

Klasické gnoseologické uvažování navazující na I. Kanta považuje poznání za výlučně lidskou reflexi skutečnosti, za její pojmovou interpretaci. Poznání se chápe jako rekonstrukce skutečnosti lidským etnickým jazykem, jako produkt specifické aktivity lidských smyslů a rozumu. Cílem poznání je získávání relevantní informace o vnějším světě člověka, vytváření teorií, formulace a řešení problémů, odhalování pravdy.

Filosofický problém poznání je komplikovaný proto, že vnější skutečnost člověka má jinou povahu než lidské poznání. Svět není tvořen prvky a strukturami duchovní kultury, tj. pro člověka čitelnou socio-kulturní informací. Také člověk sám není jen vědomí,⁴ rozum, či jen

³Kant, jak známo, usiloval o něco jiného: o novou adekvátnější formu metafyziky, která by jako věda zkoumající podmínky lidského apriorního poznání (jako disciplína nikoli transcendentní, nýbrž obecně platná, transcendentální) byla s to konkurovat fyzice. I pro filosofii platí v tomto ohledu jistá *analogie s dějinami vědy*. V oblasti speciálních věd panuje shoda v tom, že klasická fyzika vzniká až po I. Newtonovi, evoluční pohled na život po Ch. Darwinovi, kvantová fyzika po M. Planckovi: podle této analogie vzniká tedy *skutečná gnoseologie až po I. Kantovi*.

⁴V tomto ohledu souhlasíme se S. Komárkem: „Vědomí je v zásadě až velmi pozdní evoluční inovací a zahrnuje jen nepatrnou část celé psychiky, mnohem menší, nežli je třeba viditelná část plovoucího ledovce. Drtivá většina procesů

smyslová a nervová soustava. Člověk i jeho vnější přírodní prostředí jsou však naštěstí aktivními ontickými strukturami pozemské evoluce, jsou strukturami téhož explikátního a implikátního řádu přírody.⁵ Pojmovým poznáním, náležejícím do sféry kultury, člověk ovšem přírodu nejen poznává, ale také pomáhá transformovat na jinou ontickou skutečnost.

Komplikovanost poznávacího procesu bývá nepřímo vyjadřována tezí, že člověk není jen přírodní bytostí, že je také bytostí kulturní. I když je pravda, že jeho původně přírodní podmínky života radikálně proměnila kultura, je také pravda, že kultura zatím neproměnila lidskou biologickou podstatu. Jakkoli kulturní evoluci generuje pouze lidská aktivita, která zpředměťtuje sociokulturní poznání lidí, biologické struktury, jimiž člověk svět poznává, i nadále reprodukuje evoluce přirozená.⁶

Již jsme naznačili, že vnější skutečnost, kterou lidé poznávají, je tvořena dvěma odlišně konstituovanými procesy (strukturami): *ontickými procesy a strukturami přirozenými a ontickými procesy a strukturami kulturními*. Přirozené procesy, systémy a struktury, které člověk nevytvořil, se od kulturních procesů, systémů a struktur, které člověk vytvořil, neliší pouze tím, že náležejí k různým ontickým vrstvám (řádům) pozemské skutečnosti. Odlišují se také axiologicky. Jakkoli respektujeme fakt, že kultura existuje pouze díky tomu, že ji vytváří lidská aktivita, v rozporu s tradicí hájíme názor, že její hodnota — viděna z evolučně ontologické perspektivy — není pouze kladná,

v živých tělech je nevědomá...“ Komárek, S.: *Příroda a kultura*. Praha 2000, s. 9.

⁵ Využíváme sice terminologii D. Bohma, ale *pojmy implikátní a explikátní řád* uplatňujeme odlišně: jak v rámci uspořádanosti přirozené, tak v rámci opoziční uspořádanosti kulturní. Srovnej Bohm, D.: *Unfolding Meaning*. Mickleton 1984, česky Rozvíjení významu. Praha 1992, s. 20.

⁶ „Lidská společnost se mění kulturní evolucí, a nikoli biologickými změnami.“ Goul, S. J.: *The Mismeasure of Man*. New York 1996, česky *Jak neměřit člověka*. Praha 1997, s. 341.

nýbrž může být i záporná, ambivalentní: závisí nejen na prostorovém rozmachu kultury, nýbrž i na stupni její opozice vůči jednoznačně kladnému hostitelskému systému přírody. A to je jeden z důvodů, proč se evoluční gnoseologie stýká a prolíná s evoluční ontologií (s teorií konstituování přirozené i kulturní skutečnosti). Ontologický, gnoseologický a axiologický aspekt by tedy měl být součástí i našich dalších úvah.⁷

Přitom se ovšem může zdát, že celková teoretická představa světa, o kterou filosofie (ontologie) usiluje, není možná už proto, že lidské smyslově neuronální poznání je jak svou hloubkou, tak svým prostorovým dosahem omezené. Lidé prostě ani vesmír v jeho úplně spontánně tvořivé aktivitě, ani všechny kultury v jejich diferencované aktivitě sociokulturní, náležitě registrovat nemohou. Mohli by snad takto široce chápanou skutečnost po speciální přípravě filosoficky myslet. Ale proto, že i myšlení spontánní aktivitu jakoby zastavuje a transformuje ji na organizační hladinu věcí a jejich ideálních pojmových konstrukcí, je nemožné dynamickou skutečnost myšlením objektivně postihnout. Musíme prostě uznat, že myšlením lze skutečnost pouze částečně interpretovat a takto získané poznání považovat za obecně platné. Proto i ontologické koncepty skutečnosti nemohou nebýt redukcemi a interpretacemi. Ale neměli bychom skončit u laciného konstatování, že v pluralitě interpretací nemůže ani věda a filosofie zaujmout zvláštní postavení.⁸

⁷Na druhé straně však otázky co je skutečnost, jak skutečnost poznáváme a jakou má skutečnost hodnotu otevírají tři různé problémy, které není snadné současně tematizovat a postihnout v jediné filosofické analýze.

⁸Věda i filosofie jsou samozřejmě také interpretacemi, ale jsou nejzávažnějšími pojmovými interpretacemi vůbec. Věda je na přísnou poznávací aktivitu dlouhodobě specializovaná, dodržuje určitá „bezpečnostní pravidla“ poznávání a postupně objevila procedury, jimiž pronikla do mikrosvěta i megasvěta. Neméně významné je však i to, že nalezla procedury, jimiž své poznatky veřejně testuje (falzifikuje). Problém adekvátního poznání skutečnosti se ovšem nemusí projasnit ani tehdy, když gnoseologie opustí nejvyšší společenskou rovinu poznání (rovinu

Všechny živé systémy poznávají

Problém adekvátního gnoseologického postžení skutečnosti je ovšem ještě složitější než jsme zatím naznačili. Je třeba vědět, že lidské pojmové poznání není jediné poznání, které existuje. Lidské pojmové poznání je ovšem mimořádně významné proto, že umožnilo konstituovat nepřirodní ontickou vrstvu pozemské skutečnosti — *kulturu*. Avšak nejen kultura, nýbrž už ontická vrstva pozemského života vznikla díky poznání. Živé systémy totiž dávno před kulturou své vnější prostředí poznávaly, i když poněkud jinak a nikoli proto, aby se kočaly pravdou. Poznávaly a zpředměťovaly poznání proto, aby přežily. A jejich poznávání dodnes pomáhá reprodukovat a rozvíjet biotickou vrstvu skutečnosti, k níž onticky náleží i člověka jako biologický druh.⁹

Poznání je totiž součástí onticky tvořivé aktivity všech otevřených nelineárních systémů, tj. systémů živých i kulturních. Jako získávání relevantní informace z vnějšího prostředí je pro všechny tyto systémy existenciální potřebou: jen tak se mohou na proměnlivé vnější prostředí pružně adaptovat, jen tak mohou efektivně získávat látku,

mezilidské jazykové komunikace) a sestoupí až na úroveň interakce buňky s okolím (viz např. H. Maturana, F. Varela). Buňka nepochybně své vnější prostředí poznává a získané poznání onticky využívá. Biologicky vzdělaný Bateson proto ontologii provokativně nazývá epistemologií.

⁹Vznikají tu samozřejmě různé legitimní otázky: jak mnoho informace (uspořádanosti) vnější prostředí poznávajícího systému obsahuje, kde se tato informace (paměť) vzala, kde se vzala informace uvnitř konkrétního živého systému? Ponecháme-li stranou zapeklitý problém fylogeneze, lze říci, že přirozená uspořádanost abiotického i biotického prostředí (informace), která vznikla evolucí, je v průběhu ontogeneze konkrétním živým systémem jednak předjímána (např. vrozenými vzorci chování), a jednak může být z prostředí dešifrována, tj. čtena a přepisována do jeho neuronálních paměťových struktur. Vyplývá z toho, že žádný dílčí živý systém, a patrně ani žádný kulturní systém, nemá v aktuální paměti více informace, než obsahuje jeho souhrnné prostředí.

energii a informaci pro vlastní systémovou aktivitu.¹⁰ A touto aktivitou jakoby vnější prostředí převtělují (začleňují) do svého systému, tj. rostou a udržují svoji uspořádanost na úkor snižování uspořádanosti okolí, na úkor zvyšování jeho entropie, neuspořádanosti.

Nyní nám již patrně nic nebrání přijmout to, co uznávají někteří dnešní přední biologové a filosofové: že „život je poznání“ a že poznávají všechny živé systémy.¹¹

Výše uvedený problém je sice filosoficky relevantní, ale z velké části je problémem speciálně vědním. Filosofie by se však jeho řešením mohla inspirovat a podat odborné veřejnosti vysvětlení, v jakém smyslu platí tato teze také pro systémy kulturní. Vždyť *kulturní systémy prokazatelně poznávají* (pochopitelně prostřednictvím lidských individuí) a získané poznání využívají: jak jsme již naznačili, *vytvářejí unikátní ontickou vrstvu pozemské skutečnosti, vrstvu, která v dosud poznaném vesmíru nikde neexistuje*.

K objasnění podstaty otevřených nelineárních systémů, které poznávají a získané poznání zpředměťňují, tu můžeme uvést pouze to, že na rozdíl od systémů kybernetických (tj. od většiny dnešních plně technických systémů) jsou tyto velmi složité systémy otevřeny nejen pro informaci, ale také pro látku a energii. Jde o jemně vyvážené (přesněji nevyvážené) systémy, které za jistých podmínek, např. prostřednictvím fluktuací a na úkor výživy z vnějšího prostředí, mohou

¹⁰Důraz na skutečnost, že v lidské kultuře — na rozdíl od přírody — je přítomný i tzv. záměrný moment, např. podle Marxova obrazného vyjádření o rozdílu mezi nejhorším stavitelem a nejlepší včelou, považujeme spíše za úlitbu tradiční antropologii a sociologii, než za podstatný aspekt evolučně ontologického konceptu kultury.

¹¹Maturana, H., Varela, F.: *Der Baum der Erkenntnis. Die biologischen Wurzeln des menschlichen Erkennens*. Hamburg 1987, S. 78. „Je lehčí postulovat než vysvětlit, že život je poznání a že život a poznání jsou vzájemně propojené...“ Skolimowski, H.: *Living Philosophy. Eco-Philosophy as a Tree of Life*. Arcana 1992, slovensky *Živá filozofia. Ekofilozofia ako strom života*. Prešov 1999, s. 122. Na Slovensku propaguje tuto myšlenku zejména filosofující biolog L. Kováč.

sarnovolně vytvářet „řád z chaosu“ (Ilya Prigogine), tj. zvyšovat úroveň své uspořádanosti. Prostě uspořádanost systému, což je vlastně kondenzovaná informace (paměť), je jakoby zaplacená znehodnocením uspořádanosti jisté části prostředí (energie a látky) vně systému (jiné informace).

Poznání — tři úrovně čtení skutečnosti

I když člověk žije v kultuře, jako normální biologický druh zůstává také jen jedním vláknem v síti pozemského života.¹² Vnější skutečnost proto poznává obdobným způsobem, jakým ji poznávají ostatní živé systémy. Poznává ji tedy i neverbálně, ale biologicky adekvátně, a to v její „*první i druhé úrovni*“ *popisu*. A obě tyto úrovně popisu jsou společné všem živým systémům.¹³ Protože nám nejde o podrobnosti, omezíme se na konstatování, že výše zmíněný *první popis* (zápis zkušenosti biologického systému s relevantním výsekem reality, v němž je systém zasazen) je *biologicky fundamentální*, že se děje jazykem nukleových kyselin, že je sice nepřímý, ale vysoce objektivní. Víme, že jde o popis apriorní, pro všechny živé systémy jednotně kódovaný (pouze archebakterie a mitochondrie se poněkud vymykají z univerzality genetického kódu), který se jako anticipativní instrukce (strukturní informace) ukládá do každého genomu živého systému (do genetické paměti).

Druhý popis, nebo snad přesněji *druhé čtení*, které je vysoce selektivní, protože bylo s genomem příslušného živého systému v evoluci

¹²Protože filosofující fyzik F. Capra je o všem podstatném v biologii dobře informován, jeho poslední práce nese příznačný název *Web of Life. A New Synthesis of Mind and Matter*. Harper Collins Publishers 1996.

¹³Metafora popisu může být sice pro první úroveň méně vhodná, ale je v dobrém souladu s Lorenzovým vyjádřením, že „... fylogenetická adaptace je jedním ze dvou možných způsobů — vedle zkušenosti a učení —, jak informaci o vnějším světě získávat a hromadit.“ Lorenz, K.: *Vergleichende Verhaltensforschung. Grundlagen der Ethologie*. Wien – New York 1978, česky *Základy etologie*. Praha 1993, s. 52.

sladěno jako podpůrné či pomocné, se na žádné všem organismům společné signály nepřevádí a do genetické paměti se za života individua ukládat nemůže.¹⁴ Toto druhé čtení, které můžeme u mnohobuněčných živočichů označit za smyslově neuronální a částečně aposteriorní a které je asi o 3 miliardy let mladší než první čtení (je tedy jen asi půlmiliardu let staré), patrně už u bezobratlých vytváří vnitřní obraz vnějšího světa živočicha. Mnozí z nás to znají z učebnicové formulace, že různým druhům zvířat odpovídají různé světy, nebo nepřímo i z postmoderní formulace, že také různým popisům (či dokonce různým lidem) odpovídají různé světy. Vrozený, avšak individuální zkušeností více či méně modifikovatelný vnitřní obraz světa (jeho model) je nejen základem sociální komunikace živočichů, nýbrž také jejich behaviorální adaptace na podmínky vnějšího prostředí.

U člověka však díky zvláštním okolnostem vznikne ještě *třetí čtení*, které je svou povahou rovněž smyslově neuronální, ale které díky velké paměťové kapacitě a otevřenosti jeho CNS pro široké spektrum podnětů vytvoří výrazně aposteriorní formu poznání — *uchopení skutečnosti lidským etnickým jazykem*.¹⁵ Toto čtení, které neslouží pouze motorické adaptaci a které je už z části vědomou sociokulturní interpretací světa (starou jen několik desítek tisíciletí), však do té míry zastínilo význam prvního a druhého čtení, že se ve filosofii o těchto nižších patrech poznání v souvislosti s člověkem vůbec nemluví.

¹⁴Brání tomu dosud platné ústřední dogma molekulární biologie, formulované v roce 1957 F. H. C. Crickem, které tvrdí, že přenos z nukleové kyseliny do bílkoviny možný je, ale v obráceném směru (v ontogenezi) možný není. Různí autoři, např. A. Markoš, se pokoušejí platnost „centrálního dogmatu“ oslabit. Srovnej Markoš, A.: *Povstávání živého tvaru*. Praha 1997, s. 267–270.

¹⁵K. Lorenz v této souvislosti připomíná, že otevřený program učení typický pro člověka „... potřebuje ne méně, ale více genetické informace než funkčně srovnatelné, ale čistě vrozené chování.“ Lorenz, K.: *Základy*. . . s. 185.

Člověk — jediný onticky tvořivý živočich

Současná redukce filosofie na gnoseologii a hermeneutiku je přechodnou módou a není v principu možná.¹⁶ Především proto, že úzce pojatá *gnoseologická analýza*, tj. analýza, která se nepokouší opustit rovinu pojmové interpretace (jak to např. činí matematika a logika) a nepřihlíží ani k „fyziologii“ procesu poznání, ani k povaze procesu ontického utváření skutečnosti na základě systémem získané informace, *nemůže být náležitě filosofická*. Nejenže není s to postihnout vztah člověka jako živé bytosti k přirozenému a kulturnímu prostředí Země: nemůže objasnit ani vznik, fungování, či konflikt přirozených a kulturních struktur. Znovu proto připomínáme, že nejsme pouze teoretickými bytostmi a že nejde jen o to, zda poznáváme skutečnost adekvátně a pravdivě, či zda ji především vytváříme svým hermeneutickým rozvrhem. *To je poměrně malá a také méně podstatná část problému.*

Evolučně konstituovanou a vysoce onticky uspořádanou skutečnost, k jejíž biotické vrstvě somaticky i psychicky náležíme,¹⁷ nemůže seriózní filosofie reflektovat jinak, než jako dynamické, onticky strukturované bytí. Přiměřeně kompetentní filosofie by měla skutečnost uznat ve všech jejích historicky vytvořených formách — v jejím celku kosmickém i pozemském, v její spontánní aktivitě, která po vzniku člověka zahrnuje i zvláštní onticky tvořivou aktivitu (evo-

¹⁶Tato redukce může mít ovšem řadu typových forem: 1. skutečnost se pochopí neadekvátně, tj. v naší terminologii jen jako implikátní řád kultury, jako skutečnost idejí, informací, pojmových konstrukcí, teorií; 2. neadekvátně pochopená skutečnost — přírodní i kulturní — se umístí do subjektu a člověku vnější svět se prohlásí za nerelevantní, např. strukturálně, hodnotově; 3. obecné ontologické problémy se předem prohlásí za neřešitelné, a proto se zkoumají jen vybrané parciální aspekty skutečnosti, které neopravňují k ontologické syntéze.

¹⁷Zdá se, že to, co se ve filosofii rozumí pojmem vědomí, duch, idea atp. může být produktem zvláštních organizačních vztahů a podmínek v určité malé části skutečnosti, především vysokého stupně uspořádanosti CNS živých systémů — a jednou možná i vysokého stupně uspořádanosti technické.

luci) kulturní. Tradiční analýza lidského pojmového poznávacího procesu, která nepřihlíží k faktu, že všechny živé systémy poznávají a že i sociokulturní poznání je potenciálně ontotvorné, činí sice z člověka duchovně výjimečnou bytost, ale *zkresluje obraz skutečnosti i lidskou podstatu*: nechtěně zakrývá to, co je pro člověka nejpodstatnější. A nejpodstatnější není podle nás izolovaná lidská schopnost vyšší nervové činnosti, schopnost jazykové komunikace a intelektuální reflexe světa. *Hájíme názor, že nejpodstatnější je spojení této schopnosti s produktivní aktivitou, prostě to, že se člověk díky nynější kultuře prosadil jako jediný onticky tvořivý živočich, jako malý opoziční bůh.*¹⁸

Proces lidského pojmového poznávání světa bychom tedy měli chápat jako aspekt onticky konstitutivního procesu kultury. Získávání kulturně relevantních informací a vytváření teorií o skutečnosti je totiž prvkem kulturně tvořivé aktivity lidí právě tak, jako jím je proces získávání biologicky relevantních informací živočišného druhu v průběhu jeho fylogeneze. Ani sociokulturní způsob poznání nemůže být jen hledáním pravdy, jen abstraktní reflexí či intelektuální útechou člověka. Nahlédneme-li na tuto specifickou aktivitu z hlediska logiky přirozené a kulturní evoluce, zdá se, že i lidské pojmové poznávání vznikalo proto, aby pomáhalo realizovat *biologicky předepsanou potřebu člověka adaptovat se ofenzivně*, tj. prostřednictvím reprodukce a rozvoje kulturního systému — člověku vnějšího nebiologického těla kultury. Umožňovalo tedy plnit onticky konstitutivní funkci vzhledem k prostředí a zcela analogicky, jako již před tím poznání biotické (genetické i neuronální), participovalo na vzniku a reprodukci emergentních ontických struktur kultury.

Lidské pojmové poznání neplní proto jen důležité funkce intersubjektivně komunikativní, explanační a interpretační: umožňuje širokou škálu spontánní kulturní konstruologie včetně přísně informačně

¹⁸Proto je zcela logické, že touto zvláštní aktivitou člověk nutně konkuruje ontické tvořivosti přirozené — Evoluci či Bohu s velkými písmeny.

předepsané konstruologie technické.¹⁹ Krátce, *sociokulturní poznání umožnilo, aby spontánní ontická tvořivost života mohla po jistou dobu prostřednictvím člověka generovat ještě jeden způsob pozemské ontické kreativity: kulturní evoluci.*²⁰

Sociokulturní poznání a skutečnost

Zastavme se však ještě u zjištění, že sociokulturní poznání nemůže být prostým lineárním pokračováním staršího poznávání biologického, které je předpokladem existence a reprodukce celé ontické vrstvy života. O tomto přirozeném poznání jsme již pověděli, že se jako anticipativní konstruologická instrukce (novou skutečnost předjímaající strukturální informace) uložilo jednak do genetické paměti živých systémů, a jednak — jako instrukce převážně behaviorální — do paměti epigenetické, tj. u mnohobuněčných živočichů zejména do paměti jejich CNS. Protože ani sociokulturní poznání, jakkoli je od analogického biologického poznání kvalitativně odlišné, nemůže nemít biologického nositele, jímž je, zjednodušeně řečeno, část CNS člověka, musí

¹⁹Souhlasíme s myšlenkou S. Lema, že bez jazyka nelze konstruovat, i kdyby tímto konstruktérem byla neosobní evoluce. Srovnej Lem, S.: *Summa technologiae*. Kraków 1964, česky *Summa technologiae*. Praha 1995, s. 236.

²⁰Pro toto tvrzení nemáme pochopitelně žádný pádný důkaz. Ale z faktu, že ani smyslem fylogenetického poznávání nejsou hromadění či pouhá samoučelná replikace genetické informace, nýbrž budování důmyslně diverzifikované ontické vrstvy života, která zpomaluje degradaci ušlechtilé sluneční energie na dále nepoužitelné odpadní teplo, nepřímo vyplývá povaha evoluce vůbec. Zdá se, že evoluce se nevyčerpává samoučelným vytvářením pravidel, předpisů a zákonitostí přírodní či kulturní konstruologie. Nevyčerpává se planým kumulováním informace či poznáváním, nýbrž — lze-li to tak říci — zakládá si na hotových výtvorech, na pestrosti tvarů a barev, na rozmanitosti a kráse. A teprve hotovými konstrukcemi (fenotypy) prověřuje adekvátnost (kompatibilitu) svého poznání s celkovými podmínkami života. Proto ani přirozená evoluce nesměhuje pouze k cerebrazizaci vesmíru, jak to sugestivně vyjádřil P. Teilhard. Směřuje-li někam, pak k novým dobrodružstvím přirozené konstruologie, z jejichž rámce kulturní evoluce patrně jen krátce vybočila.

se v lidské neuronální struktuře realizovat a ukládat zvláštním způsobem (i na zvláštním místě): dnes existuje shoda v tom, že centrem jeho koordinace se stal neokortex, relativně nejmladší část lidského mozku, šedá kůra mozková, která se v průběhu antropogeneze nejrychleji rozvíjela.²¹ Takže, hledáme-li biologicky odpovědnou strukturu za vznik nepřirodní ontické vrstvy pozemské skutečnosti (což je spíše přírodovědný než filosofický problém),²² zjišťujeme, že to byl především lidský neokortex, který generováním a reprodukcí kvalitativně nové konstitutivní informace spoluvytvářel kulturu (podobně jako genomy živých systémů replikací informace genetické spoluvytvářejí vrstvu života).

Vzhledem k tomuto konstatování by i gnoseologie měla tematizovat proces, jehož prostřednictvím se člověk prosazuje jako onticky tvořivá, avšak z rámce přirozené evoluce nápadně vybočující evoluční síla. Jinými slovy, filosofie by měla zkoumat, proč lidská aktivita včetně aktivity poznávací vytváří a strukturuje skutečnost jinak než přirozená evoluce. A protože pozemské prostředí bylo už před vznikem kultury vysoce přirozeně uspořádané, je současně oprávněné klást otázku, proč a za jakou cenu člověkem vytvořená kulturní uspořádanost vzniká?²³ Je totiž třeba kvalifikovaně postihnout to, proč volné i sociokulturně vestavěné lidské poznání strukturuje skutečnost pro člověka sice aktuálně výhodným, ale z hlediska jeho perspektivy nebezpečným způsobem.

²¹ Zejména vznik mohutné vrstvy šedé kůry mozkové může být nepřímým empirickým důkazem, že v jisté fázi antropogeneze se u člověka výrazněji oddělilo motorické a intelektuální učení, tedy to, co bylo v animální oblasti vždy víceméně sjednoceno.

²² Narážíme na titul knihy jednoho z objevitelů struktury dvojité šroubovice DNA. Crick, F.: *The Astonishing Hypothesis. The Scientific Search for the Soul.* London 1994, česky Věda hledá duši. Praha 1997.

²³ Právě tento problém totiž speciální vědy nereflktují a svým úzkým zaměřením na příslušný výsek reality zpravidla ani reflektovat nemohou.

Je zřejmé, že k pochopení tohoto problému nestačí sledovat, zda věda či obyčejné poznání dospívají k pravdě, protože pravda jako vlastnost tvrzení či teorie je jen jedním z možných způsobů našeho gnoseologického přiblížení ke skutečnosti. Zejména dnes se objevují důkazy, že pravda, jejíž kategorii příroda nezná, není totéž co dlouhodobě možná slučitelnost na pravdě založených kulturních aktivit a struktur se staršími strukturami přírodními.²⁴

Pravda jako vlastnost výroku či teorie (jako zvláštní kvalita vět implikátního řádu kultury) nemůže mít přímý ontický kontakt s realitou, protože pravdivé tvrzení pouze verbálně konstatuje naše lidské přesvědčení o adekvátním intelektuálním postižení příslušného aspektu skutečnosti (explikátního nebo implikátního řádu přírody, popřípadě analogických řádů kultury). Pojmové poznání je totiž natolik odlišné od původního smyslově neuronálního poznání animálního, že pravda zjednává přístup ke skutečnosti nejen zvláštním způsobem, ale také jen ze strany člověka a pro člověka.²⁵ Pravda tedy prokazatelně není identická (nekryje se) ani s explikátním ani s implikátním řádem přírody.²⁶ Patří do oblasti unikátního implikátního řádu kul-

²⁴ Podstata problému, zjednodušeně řečeno, spočívá v tom, že příroda (fysis) jinak než fyzicky působit nemůže a že na jakékoli lidské pojmové poznání nebo hodnocení její struktury — pochopitelně s výjimkou člověka jako přírodní struktury — zpětnovazebně neodpovídají: mohou totiž fyzicky reagovat znovu až na kulturou vytvořené „fyzické“ struktury umělé.

²⁵ Zdá se, že objektivně nutné vřazení neuronální úrovně animálního poznání do explikátního řádu přírody bylo „dobře uváženým“ krokem přirozené biotické evoluce. Jasná převaha chemického kódování neuronální informace o vnějším světě u většiny biologických druhů zajišťuje i jistou minimální míru přímé fyzické korelace chemického signálu a příslušné struktury vnější skutečnosti. Našemu biologickému druhu, jemuž se díky kultuře sice podařilo pojmové neuronální poznání přírody rozšířit a prohloubit, vznikly však zcela nové problémy: na jedné straně ani jeho pojmové poznání nemůže překročit práh implikátního řádu přírody, a na straně druhé se už téměř ztratila přímá fyzická korelace slov a fragmentů vnější skutečnosti.

²⁶ Netotožnost implikátního řádu kultury s implikátním řádem přírody vidíme nejlépe na pravdě prakticky aplikované v technice a ve společenské materiální

tury, který je vůči implikátnímu řádu přírody emergentní a který — pokud se předmětně manifestuje — se může zpředmětnit jen ve struktuře kultury (tj. ve struktuře vůči přírodě opoziční). S implikátním řádem přírody není proto společenská duchovní kultura sourodá a patrně s ním ani nikdy splynout nemůže. Naštěstí však jako bytosti konstruované pro makroskopickou úroveň přírodní skutečnosti *můžeme úspěšně poznávat a využívat prvky přírodního i kulturního řádu explikátního.*

Pravda a kompatibilita

Staronová potřeba slučitelnosti relativně mladých kulturních struktur se staršími hostitelskými strukturami přírodními nás dnes vybízí znovu oživit málo objasněný *problém vztahu pravdy a kompatibility.* Ekologická krize totiž nejlépe potvrzuje, že přirozená a kulturní konstruologie jsou opozičními ontickými aktivitami, že — obrazně řečeno — pečou z téže mouky (z prachu dávných hvězd), která však po vzniku Země a života jakoby už není rozptýlená po vesmíru, ani složená v pytlích někde na Zemi, ale pouze vestavěná (vpečená) ve vysoce uspořádaných abiotických a biotických strukturách — v evolučních paměťových strukturách Země, jak by to řekl kolega M. Král. Kultura proto může budovat své vlastní struktury a čerpat pro ně energii i materiál jen z přirozeně uspořádaných struktur Země. Protože má zcela odlišnou konstitutivní informaci, v duchu své logiky se odvolává na objektivně pravdivé vědecké poznání, když svou expanzí zcizuje niky jedinečným přirozeným ekosystémům, když hubí a konzumuje ničím nenahraditelné prvky biosféry — hostitelského systému, k němuž my lidé onticky náležíme.

Takže teprve v tomto širším přírodně kulturním kontextu se zřetelně vyjevuje, že se to s problémem lidské pravdy *opravdu mírně* kultuře. Technosféra se sice částečně podobá biosféře, ale evoluční povaha obou systémů je kvalitativně odlišná: konkurenční, opoziční.

houpe, i když z jiných důvodů, než se domnívají stoupenci postmoderny. Ti totiž důrazem na pluralitu interpretací většinou akceptují pouze to, k čemu již beztak dospěla věda sama. Souhlasíme s nimi, že lidské sociokulturní poznání je vždy interpretací a že dvě interpretace jsou lepší než jedna (Bateson). Ale těžiště problému leží podle nás jinde.

Ukazuje se, že úsilí o hledání pravdy bylo a je konzistentní s ofenzivní adaptivní strategií člověka, která, měla-li být úspěšná, nesměla příliš přihlížet k hodnotě, vzácnosti a kráse přirozeně uspořádaného a oživeného povrchu Země. V boji s přírodou proto v rámci biologicky osvědčené metody pokusu a omylu přebírá funkci meče i štítu pravda. Pravda, a to obyčejná, vědecká i filosofická, ovšem nezaručuje dlouhodobou slučitelnost a přijatelnost kulturních struktur strukturami přírodními. Pravda, formulovaná slovy etnického jazyka, o nichž vlastně nevíme, jak byla kdysi přiřazena ke světu, nikdy nevyjadřuje to, co komplexnější strukturální kompatibilita.²⁷

Fylogenetické poznávání za pomoci pokusu a omylu je sice pomalé, ale biologicky dokonalé. Jde o poznání nepřímé a časově se opožďující, ale jeho výsledek — informačně uzavřený genom — je spolehlivou instrukcí pro vytvoření struktury organismu, která bude za normálních podmínek dlouhodobě kompatibilní s jeho vnějším prostředím. Zdlouhavý nepřímý mechanismus získávání nového fylogenetického poznání se ovšem pohotovému mechanismu získávání poznání ontogenetického (smyslově neuronálního) nepodobá pouze zdánlivě. Podle toho, co o tom víme, tu *genetická proměnlivost jakoby nahra-*

²⁷ Pěkně to formuloval přední světový logik P. Tichý. „Přes všechnu snahu nedávno v oboru lingvistiky vynaloženou nemáme, tak jako v minulosti, ani potuchy o tom, jak rozlousknout kód přirozeného jazyka. Ale jak už jsem řekl, to, co shledávám pobuřující není nedostatek pokroku v tomto směru, nýbrž to, že si tím podle všeho lingvisté hlavu nelámou. Nezdá se, že by viděli své poslání zrovna v luštění kódu, v odhalení způsobu, jak jsou naše slova zavěšena na věcech tohoto světa. Raději spokojeně prodlévají uvnitř jazyka a krvesmílně vysvětlují jazykové jevy vzájemně jimi samými.“ (Překlad z angličtiny R. Niederle.)

zuje hypotézu. V genetické paměti živých systémů totiž spontánně vznikají malé i větší poruchy — mutace. I když je většina mutací letálních, některé mohou za jistých podmínek vyvolat vznik fenotypů s novými vlastnostmi. Jestliže se tyto hotové konstrukce ve vnějším prostředí osvědčí (tj. vyhoví-li výše uvedenému požadavku kompatibility), prostředí jakoby potvrdí správnost nahodile zapsané informace, která, pokud se rozšíří uvnitř relativně izolované populace, se stane součástí výrobní dokumentace (genomu) dalších biologických konstrukcí.

Požadavkem kompatibility, s nímž spojujeme naději na zmírnění a vyřešení ekologické krize, máme na mysli především prověřování kompatibility lidských sociokulturních poznatků, aktivit a artefaktů přirozeným prostředím Země. Nejde tedy jen o prověřování dílčích technologií, jednotlivých potravin, chemických přípravků a léků hlediskem okamžitého lidského zdraví. Jde také o dlouhodobě možnou kompatibilitu všech aktivit mladého kulturního systému s původním hostitelským systémem pozemské přírody.²⁸ Tradiční orientace na pravdu, při níž dominuje racionální vysvětlení a poznání parciálních přírodních zákonitostí a vztahů (dílčích pravidel fungování přírodních procesů v rovině teoretického pochopení), nás samozřejmě musí dále zajímat, protože se stala základem většiny našich technologií a celé dnešní kultury, ale tím, že současně podporuje již dříve nastoupenou protipřírodní kulturní strategii, před ekologickou katastrofou nás ochránit nemusí.

S určitostí to sice nevíme, avšak zdá se, že už v lidských předkulturních dějinách — na rozdíl od celé sféry života, která kategorii

²⁸Problém kompatibility (přijatelnosti prostředím) se pochopitelně netýká jen nových forem techniky, materiální kultury a prostředků k udržování lidského zdraví. Tímto hlediskem, které se ukazuje jako vhodné pro všechny komplexní systémy, jsou již delší dobu testovány i vlády a parlamenty dnešních demokratických zemí. Standardní procedura demokratické výměny ministra či nástup nové politické strany k moci po řádných volbách jsou proto dobrým modelem aplikace obecného principu kompatibility.

pravdy a logiky nezná — muselo jít jak o přiměřenost vznikajícího sociokulturního poznání, tak také o pravdu. Přiměřenost a slučitelnost tohoto poznání s přírodou zajišťovala především efektivita prvních technologií (sběračství, lovu, boje atp.). Lidská zkušenost na základě pokusu a omylu nemohla sice snadno rozpoznávat příčiny a zákonitosti, ale mohla patrně dobře rozhodovat mezi adekvátním a méně adekvátním poznáním.²⁹ Hledisko pravdy, původně jistě odvozené z potřeby jednotné morálky, přesnější mezilidské komunikace i z požadavku závazné verbální interpretace přirozených a mytických jevů, se ovšem brzy stává nejen důležitým kulturním regulativem a hodnotou, nýbrž i synonymem legitimacy ovládnutí přírody kulturou.

Pravda a ofenzivní adaptace kultury

Vzhledem k biologicky determinované ofenzivní adaptivní strategii člověka, nebo jinak řečeno proto, že ho evoluce vybavila přesným barevným prostorovým viděním a předními končetinami schopnými jemné motoriky, a naopak ho nevybavila úzce specializovanými tělesnými orgány, musel náš druh mnohem více a přesněji poznávat, logicky myslet, sociálně spolupracovat a komunikovat.³⁰ Lidské smyslově neuronální poznání bylo patrně dlouho podřízeno nadvládě oby-

²⁹ Přímo se tu nabízí analogie s poznávací a regulační rolí trhu. Ale nejen to. Jazyk nukleových kyselin sice zprostředkovává komunikaci a uspořádání molekul, ale nejde o komunikaci. Fakticky jde o konstrukci a reprodukci systému vhodného pro jisté vnější podmínky. Náš etnický jazyk také zajišťuje komunikaci lidí. A znovu nejde pouze o vnitrodruhovou komunikaci. Jde také o konstrukci a reprodukci kulturního systému, tj. nové ontické reality udržitelné v normálních pozemských přírodních podmínkách.

³⁰ Podle K. Lorenze je tedy „... zcela pochopitelné, proč člověk se svým pojmovým myšlením mohl vzniknout jen ze stromových primátů s uchopovacíma rukama.“ *Základy...*, s. 220. A na jiném místě Lorenz dodává: „Nespecializovanost programu chování musí pochopitelně odpovídat nespecializovanost stavby těla, neboť vysoká morfologická specializovanost orgánů rozmanitost chování vylučuje.“ *Tamtéž*, s. 225.

čejné zkušenosti, ale rozvoj jazykové komunikace a abstraktního myšlení si zřejmě vynucoval jeho stále výraznější (biologicky nadbytečnou) orientaci na pravdu. A tato orientace, velmi dlouho jakoby pouze pomocná, která teprve v novověkém spojení s vědou dokázala akcelerovat kulturní evoluci, byla od počátku v dobrém souladu s rozvojem našeho druhového sobectví, s pocitem naší hodnotové nadřazenosti nad přírodou. Proto také záměrně formulujeme provokativní tezi, že *pravdivé sociokulturní poznání, které strukturu přírody respektuje pouze částečně a selektivně, stimuluje účinnou strategii člověka i kultury vůči přírodě.*

I když je poznávání nutnou podmínkou existence a evoluce obou organizačně nejvyspělejších ontických vrstev skutečnosti — života i lidské kultury — význam lidského sociokulturního poznání je pro Zemi i budoucnost člověka výjimečný. Ještě jednou si připomeňme, že kulturu se člověku podařilo zažehnout proto, že našel způsob, jak kódovat, předávat a onticky využívat neuronální informaci. A tato informace, vůči strukturální genetické informaci původně pomocná (sémantická), po náležité transformaci umožnila kulturu.³¹ Jako sociokulturní informace strukturální pomohla pozemskou skutečnost nejen rozdělit na dvě opoziční ontické vrstvy (na přírodu a kulturu), ale člověka také přinutila, aby trvale žil v kultuře, aby její systém jako své vnější neorganické tělo dále rozvíjel a reprodukoval, protože — na rozdíl od přírody — by se samovolně reprodukovat nemohl.

Tvorba kultury, která svou expanzí přírodu zatlačuje a poškozuje, pochopitelně dále prohlubuje pochybnost o adekvátnosti lidského poznání — *radikalizuje nejen problém pravdy, nýbrž i výrazněji antropologický problém významu a smyslu.* Vznikají tak otázky, které by měly zneklidňovat zejména filosofii. Část těchto otázek a pochybností se sice jeví jako přímý důsledek rozvoje poznání (produkuje je

³¹O problému přeměny animální neuronální informace na sociokulturní informaci strukturální a sémantickou pojednává práce Šmajš, J.: *Drama evoluce. Fragment evoluční ontologie.* Praha 2000, s. 117–133.

úzce orientovaná věda), ale základní pochybnost se zdá být hlubší: podle nás souvisí s tím, že původně nekoordinované adaptivní strategie regionálních kultur se ve fázi globalizace spontánně integrují a synchronizují, takže jejich destruktivní vliv na přírodu se násobí a poprvé *ohrožuje i člověka jako živočišný druh*.

Fylogeneticky reprodukováná lidská potřeba rozvíjet útočnou adaptivní strategii, upravovat přirozené ekosystémy pro získávání tzv. čisté produkce, je tedy v podmínkách globální kultury *nejvážnější existenciální hrozbou*.³² Pro ostatní formy života, jimž útočná adaptivní strategie biologicky předurčena nebyla (přestože si v omezené míře mohou přirozené prostředí upravovat a ekologické niky zcizovat jiným živým tvorům), v podstatě platí, že se přírodnímu prostředí jako celku přizpůsobují a že způsoby jejich smyslově neuronálního poznávání byly geneticky předepsány tak, aby odpovídaly jeho struktuře a dynamice — pomalé biotické evoluci. Tyto systémy totiž odpovídají pozemským poměrům strukturně somaticky, fyziologicky i chováním. Vrozené, předávané geneticky, u nich dominuje nad naučeným. Naučené může zpravidla jen málo doplnit to, co se jako dědičně koordinované chování předává víceméně hotové. Jakoby příroda sama „záměrně“ bránila vzniku dalších sobě i člověku konkurenčních kultur — umělých světů.³³

³² V jejím pozadí patrně dodnes stojí historicky dobře doložený fakt, že bezprostřední předkové člověka již nežili na stromech jako dnešní pralesní primáty, nýbrž po ústupu stromových ekosystémů byli nuceni se adaptovat na život v otevřené savaně. Tomu ostatně napovídá i dosud přežívající instinktivní strach většiny lidí z hlubokých lesů a neproniknutelných houštin, který bohužel podporuje jejich mýcení a vypalování.

³³ Zdá se, že i pestrost etnických jazyků, která omezovala horizontální sociokulturní komunikaci a která byla kromě jiného determinovaná také místními odlišnostmi přírodního prostředí, před vznikem globální kultury plnila roli brzdy či nárazníku v rychle se rozjíždějícím vlaku technologického samopohybu.

Spolupráce genetické a epigenetické paměti

Poznání, které je podmínkou ontické existence všech systémů s vysoce komplexní strukturou a autonomií prvků (otevřených nelineárních systémů se zárodky subjektivity), vzniká tedy spolu se vznikem podmínek života na Zemi.³⁴ Vzniká v rámci přirozených složitě uspořádaných systémů, které jsou relativně autonomní a které jsou integrovány slabými vazebnými silami. Právě takové systémy jsou totiž nuceny spolupracovat s vlastní vnitřní pamětí. Jejich poznávací aktivity se tedy v procesu přirozené evoluce emergentně vynořuje proto, aby tak složitou organizaci, jakou již živé systémy dosáhly, poznání (genetická i epigenetická paměť) pomáhalo podržet, tj. aby ji živý systém v opozici proti rozkladným procesům okolí (proti entropii) byl s to dále rozvíjet.³⁵ Takže dnes všeobecně přijatý a frekventovaný pojem *genetické informace (paměti)* označuje skutečné, tj. fylogenezí akumulované a jazykem nukleových kyselin zapsané poznání. Jde sice o velmi zvláštní poznání *apriorní*, protože fyzickou existenci každého jedince předchází a rámcově anticipuje, ale činí to způsobem, který je vědecky testovatelný a, jak se ukazuje, vysoce objektivní.

Ovšem genetická paměť ani jako objektivní strukturální informace pro život nestačí. Konzervativní a pro nové poznání značně uzavřená genetická informace předpokládá také operativní, pro okamžité poznání otevřenou informaci epigenetickou (smyslově neuronální), kterou vývojově vyšší živočichové mohou získávat prostřednictvím své

³⁴ Patrně i složitější abiotické struktury v určitém smyslu poznávají, i když způsob, jak se toto předbiotické poznávání odehrává, není zcela jasný.

³⁵ Je všeobecně známé, že proti spontánnímu působení rozkladných procesů se fenotypové struktury živých systémů brání tím, že ještě dříve než zaniknou, vytvoří identické životaschopné kopie, jímž současně předají přísný informační předpis své vlastní struktury včetně rámcového programu ontogeneze konkrétního individua. V určité modifikaci se tento konstruologický princip uplatňuje i při reprodukci techniky a materiální kultury.

vlastní individuální zkušenosti (ontogeneze) a která se může ukládat v jejích centrální nervové soustavě (CNS).³⁶

I když velká část animální aktivity může být jistěna dědičně koordinovanými způsoby chování (například lokomoce, spontánní vyhledávání potravy, sexuální aktivita atp.), zejména u vývojově vyšších živočichů se objevují aktivity, které pouze tímto způsobem zajištěny být nemohou.³⁷ Úspěch takového chování potom závisí buď na možnosti živočicha modifikovat dědičně koordinované způsoby pohybu, nebo na jeho schopnosti vytvářet způsoby nové: závisí na procesu sensorického a motorického učení,³⁸ na správném poznávání vnějšího světa prostřednictvím smyslů a CNS živočicha. *Učení v průběhu ontogeneze*, tj. individuální zkušenost živočicha fixovaná neuronálně informačně, a *genom živočicha*, tj. geneticky informačně fixovaná zkušenost druhu, to jsou *dva základní pilíře*, na kterých dodnes stojí také biologicky nadbytečné sociokulturní poznávání člověka.³⁹

³⁶Co je epigenetická informace, to je zatím málo upřesněný problém. Je to vlastně veškerá další informace uložená mimo buněčné jádro (mimo geny), která umožňuje reprodukci života už na úrovni jednobuněčných organismů. Pro naše další úvahy je ovšem důležitá ona část animální epigenetické informace, která se získává v ontogenezi a ukládá se v CNS. S výjimkou člověka se však jedná o převahu implicitní informace (paměti) motorické. S odvoláním na J. Ecclese K. Lorenz připomíná, že „... orgánem, kterým je koordinace ovládnutých pohybů řízena, ... je mozeček.“ *Základy...*, s. 217.

³⁷Tzv. dědičně koordinované způsoby chování (Lorenz) jsou sice na další pokolení přenášeny geneticky, ale — vzhledem k tomu, že geny svalovou motoriku přímo řídit nemohou — musí být zakódovány ve struktuře CNS živočichů. Za pomoci vrozených spouštěcích mechanismů je pak startují podněty z vnějšího prostředí. Výstavba příslušných neuronálních struktur CNS v průběhu ontogeneze probíhá ovšem ve spolupráci s geneticky řízenou hormonální aktivitou organismu.

³⁸Každé přijímání a využívání aktuální informace z vnějšího prostředí smysly a CNS živočicha neznamená ovšem učení. Například při každodenní chůzi po frekventovaném městském chodníku musíme přijímat a využívat velké množství aktuální informace, ale nelze říci, že se tím učíme chodit.

³⁹V tom, že u živých systémů je třeba rozlišovat poznání fylogenetické a poznání ontogenetické, se vzácně shodují i tak rozdílně orientovaní badatelé, jakými jsou K. Lorenz. a J. Piaget.

Ale další problém spočívá v tom, že obě tyto paměťové struktury jsou *odlišné, fyzicky oddělené a před aktuální informací z vnějšího prostředí zvláštním způsobem uzavřené*. Povšimneme-li si pouze této informační uzavřenosti, zjišťujeme, že plně platí zejména pro genomy živých systémů včetně genomu lidského. Pokud jde o učení v průběhu ontogeneze, pak je tato „uzavřenost“ výrazně selektivní. Určitý živočich se může v průběhu svého individuálního života naučit pouze to, co mu geneticky programovaná struktura jeho motoriky (včetně příslušného programu senzoricko neuronálního) dovolí.⁴⁰

Díky zvláštním okolnostem byl senzoricko neuronální systém člověka přirozenou evolucí konstruován jedinečným způsobem: na jedné straně mohlo široké spektrum audiovizuálních podnětů z vnějšího prostředí participovat na modifikaci a doplňování jeho dědičně koordinovaných způsobů chování (na zjemňování motoriky předních končetin) a na druhé straně mohlo získávání a zpracování málo specifické informace o vnějším světě vytvářet zcela nový typ sémantického učení.⁴¹ V kombinaci s dalšími faktory, zejména v souvislosti s vytvořením etnického jazyka a s prodlouženou dobou dospívání, to nakonec umožnilo, aby se člověk učil (dokonce po celý život) různým dovednostem a poznatkům také proto, že pro takové učení obdržel vhodnou fylogenetickou výbavu (program) včetně pružné biologické struktury učení se dotvářejícího mozku.⁴²

⁴⁰Záměrně ponecháváme stranou složitý asymetrický vztah učení motorického a sémantického u člověka.

⁴¹Procesu sémantického učení v průběhu ontogeneze, který byl člověku předepsán fylogeneticky získaným programem, se s odvoláním na analýzu jeho senzomotorické fáze u J. Piageta věnujeme až v další přednášce.

⁴²V této souvislosti připomíná E. Wilson tzv. epigenetická pravidla, jimiž jsou geny a kultura spojeny. *„Toto spojení je však pružné, do jak velké míry, to se z větší části stále ještě neví. Toto spojení také není přímé: Geny předepisují epigenetická pravidla, jimiž jsou nervové dráhy a zákonitosti kognitivního vývoje, ze kterých se mysl jednotlivce sama sestavuje. Od narození do smrti roste mysl absorbováním částí existující kultury, kterou má k dispozici, při čemž je její výběr*

Na závěr této části je možné konstatovat, že *poznávání vnějšího prostředí je nutnou podmínkou existence živých a kulturních systémů*. Realizuje se procesem vytváření *formálních* (genotypových, neuronálních, pojmových) *i látkových* (fenotypových, behaviorálních, technických) *konstrukcí* (modelů) a jejich testováním ve vnějším světě.

Tajemství rychlého kulturního vzestupu kromě jiného spočívalo v tom, že geneticky předepsaná somatická a psychická struktura člověka (lidská přirozenost), vhodná pro aktivní přestavbu přirozeného prostředí (pro zdánlivě neomezenou ofenzivní adaptivní strategii), se nemohla neprosadit i v zaměření symbolického sociokulturního poznání *na pravdu*. Zejména rychlým zpředměťováním pravdivého vědeckého poznání vznikají v novověku stále rozsáhlejší a sofistikovanější kulturní struktury, instituce, artefakty a technologie, které sice uspokojují lidské sebevědomí a rozšiřují lidské potřeby, ale nemohou vyhovět požadavku dlouhodobě možné kultury.

Ekologická krize pomáhá proto rozpoznat, že orientace na pravdu kulturu sice dále rozvíjí, a patrně ji i přírodě přibližuje, ale k žádoucí kompatibilitě s ní nás nepřivede. Jakoby oklika byla vždy nejsplněnější cestou kupředu: protipřírodní lidská kultura musela projít fází fascinace pravdou a na ní založené expanze abiotické techniky, aby poučena nepřímými způsoby poznávání i jemnou přírodní konstruologií živých systémů byla ochotna uznat, že existenční primát hlediska dlouhodobé slučitelnosti s přírodou bezvýhradně platí nejen pro biotické, nýbrž i pro kulturní struktury.

Biofilní transformace kultury, která nás očekává, nezmění sice lidskou přirozenost a neměla by ani oslabit úsilí o pravdivé vědecké poznání skutečnosti, ale mohla by rehabilitovat mnohostrannou roli pokusu a omylu včetně testování kulturních artefaktů na způsob přís-

řizen epigenetickými pravidly, zděděnými mozkem každého jednotlivce.“ (Zvýrazněno v originále.) Wilson, E.: Consilience: The Unity of Knowledge. New York 1998, česky Konsilience. Jednota vědění. Praha 1999, s. 143.

ného průběžného testování adekvátnosti živých systémů.⁴³ Mohla by tedy rehabilitovat evolučně ověřený způsob mnohonásobného zpětno-vazebného poznávání vlastností hotových konstrukcí strukturou a kapacitou prostředí, tj. prostřednictvím přímého působení struktur explikátního řádu přírody na prvky a subsystémy explikátního řádu kultury — na instituce, materiální kulturu, techniku a technologii.

2. Předmět gnoseologie

Již jsme uvedli, že gnoseologický aspekt by měl být vedle aspektu ontologického samozřejmou součástí každého vážného filosofování. Tematizujeme-li však jednu z těchto stránek, nemusí být druhá stránka předmětem explicitní analýzy, nemusí být reflektována jako samostatný filosofický problém. To je známá otázka akcentu. Přenášením akcentu zkoumáme např. stále stejnou strukturu, jen přitom výslovně pojednáváme o její poněkud jiné úrovni či stránce.⁴⁴

Řekli jsme již, že gnoseologie v dnešním smyslu a významu nebyla tradiční filosofickou disciplínou. Pokusíme se to upřesnit. Při letmém pohledu se gnoseologie jeví jakoby byla o jednu teoretickou úroveň náročnější než ontologie. Zdá se, že ontologie je „pouze“ obecnou filosofickou teorií skutečnosti, zatímco gnoseologie jako reflexe

⁴³A snad by mohla upřesnit i roli intuitivních metod poznávání založených na fylogeneticky starších vrstvách mozku a jejich spolupráci s neokortexem. Je totiž čas demystizovat roli těchto stále funkčních paměťových struktur v celkové ontické aktivitě lidstva kulturní evoluci.

⁴⁴V mezilidské komunikaci, kde je náhlý přesun akcentu dosti obvyklý, tím mohou vznikat četná nechtěná nedorozumění. Objevuje se např. fenomén „pletení punčochy“. Jeden z mluvčích podle svého vnitřního ustrojení spontánně emocionálně reaguje na určité vyřčené slovo, a tím nečekaně odklání téma rozhovoru poněkud jinam. Pokud to druhý mluvčí akceptuje a tato situace se opakuje několikrát po sobě, oba mluvčí ztrácejí v rozhovoru orientaci a jejich řeč se může redukovat na dlouhé mluvení o všem možném, tj. fakticky „o ničem“. V teoretické komunikaci to částečně postihuje pojem „pluralita interpretací“.

procesu poznávání této skutečnosti musí být vždy metateorií. To je samozřejmě z velké části optický klam, protože by to platilo pouze pro ontologii gnoseologicky naivní, jakou byla např. ontologie řecká (a částečně snad i středověká), která ještě věřila, že lidské pojmy a teorie plně odpovídají skutečnosti, že jsou součástí téhož řádu jako reálné věci a procesy.⁴⁵

Z dějin filosofie víme, že ještě předkantovská ontologie stavěla kontemplaci nad životní aktivitu lidí a příliš důvěřovala tomu, co člověk o světě vypovídá.⁴⁶ Byla to ovšem ontologie, která jako nauka o bytí jsoucna (o jsoucnosti jsoucího) eliminovala dění a spolu s ním i účast spontánní aktivity na utváření jsoucího. Taková ontologie považovala bytí za stálé a neměnné, za substančně chápané bytí přírodní.

Jestliže však ontologie pochopí bytí také jako dění a změnu, tj. bude respektovat spontánní ontickou tvořivost skutečnosti, jestliže do pojmu bytí zahrne poznání, které je prokazatelně konstitutivním prvkem života i lidské kultury, *stane se nejnáročnější teoretickou disciplínou vůbec*. Požadavek reflexe odlišně konstituovaného bytí anorganického, organického a sociokulturního ji jakoby povýší na *metateorii druhého řádu*: zahrne proces poznání i jeho ontickou roli, způsoby jeho získávání a ověřování i způsoby jeho aplikace. A protože poznání (informace), jak jsme již ukázali, je nezastupitelným konstitutivním faktorem dvou ontických vrstev skutečnosti, *žádná tradiční gnoseolo-*

⁴⁵Tento předsudek, jehož skrytým pravzorem je role genetické informace v živém systému, je zřejmě mnohem starší než filosofie a náboženství. Patrně souvisí i s vírou v magii slov, která předcházela pozdější magii algoritmu (A. Gehlen). Také pozdější křesťanské rčení, že na počátku bylo slovo, vychází z téhož modelu myšlení. Dokonce i Galileova teze, že „kniha světa je psána jazykem matematiky“, uznává stejný model.

⁴⁶Přibližně až do doby Ch. Wolffa ontologie totiž netematizovala ani pojmový poznávací proces, ani životní aktivitu lidí. Životní aktivity lidí (i ostatních živých systémů) má přitom vyšší ontický statut než pouhé poznání už proto, že je ontická bezprostředně, zatímco poznávací aktivita je ontická spíše nepřímo, zprostředkovaně. Klasická ontologie ovšem ani dnes netematizuje ontickou odlišnost kultury vůči přírodě, jejich ontickou opozici.

gická kritiku poznání, žádná úzce pojatá gnoseologie nemůže být tak radikální, jako ontologie.

Nedostatečnou radikálnost tradiční gnoseologie dobře vidíme na její kritice dnešní vědy. Jakkoli někteří její autoři (např. Fayerabend, Lakatos, Toulmin)⁴⁷ proti duchu moderní vědy vystupují velmi rázně, bez uvážení ontologického zřetele obtížně postihují to, co je podstatné: rozpor a nesourodost přírody a kultury jako dvou různých oblastí pozemské skutečnosti, které vznikly aplikací odlišných typů poznání (konstitutivní informace). Tradiční gnoseologie je tedy např. s to ukázat, že i věda je pouze jedním z mnoha způsobů teoretické interpretace skutečnosti, je s to obhájit požadavek plurality interpretací, podat kritiku vědecké pravdy, ale není s to objasnit *problém kompatibility, problém dlouhodobé slučitelnosti kultury s hostitelským prostředím Země*.⁴⁸ Gnoseologická kritika poznání, která se odvolává pouze na pravdu a problémy jazykové interpretace skutečnosti, nepouští rovinu poznání (sféru implikátního řádu kultury), a může být proto samoučelná, alibistická a ideologická.

Ontická adekvátnost sociokulturního poznání

Znovu připomínáme, že vnější skutečnost sice poznávají všechny živé systémy, ale že problém jejího onticky adekvátního poznávání vzniká až v kultuře. Všechny organismy — jakkoli to našim uším může znít nelibozvučně — totiž objektivního poznání skutečnosti dosahují. Po-

⁴⁷K problému filosofie vědy viz Holzbachová, I.: Příspěvky k otázkám filosofie vědy (v tisku).

⁴⁸V pozadí požadavku kompatibility stojí ovšem jak uznání emergentní ontické kreativity jsoucna, tak uznání ontické různosti přirozených a kulturních struktur. Tento nárok by měly splňovat všechny otevřené nelineární systémy, v nichž dochází ke vzniku onticky nového. Protože však kompatibilita živých systémů s jejich abiotickým prostředím je zajištěna již povahou biotické evoluce (fylogenetickým poznáváním živých systémů), problém dlouhodobě možné kompatibility (slučitelnosti) se fakticky týká jen struktur a systémů kulturních.

znávají nejen její pravidla a zákony (její implikační řád), nýbrž i způsob jejich realizace v přirozených fenotypových strukturách.⁴⁹ Skutečnost „poznávají“ biologicky adekvátně jak svými genomy, které současně jakoby nastavují i jejich smysly a CNS, tak také smyslově neuronálně.⁵⁰ Živé systémy (pochopitelně včetně člověka) jsou totiž před jakýmkoli neuronálním poznáním do značné míry strukturně i funkčně kompatibilní s celkem svých životních podmínek (s neživou i živou přírodou). Také proto je můžeme považovat za funkční prvky přirozeně vytvářeného, integrovaného a zpětnovazebně korigovaného systému pozemského života — biosféry. Protože neusilují ani o řízení evoluce vlastního druhu, ani o vládu či moc nad jinými druhy či přirozenými ekosystémy, *žádnou explicitní teorii skutečnosti ani své individuální či druhové existence nepotřebují.*⁵¹

Již jsme uvedli, že lidé jsou nuceni svým zvláštním nebiologickým způsobem poznávat nejen skutečnost, kterou sami vytvořili — kulturu, nýbrž i skutečnost, kterou nevytvořili — přírodu. Existují pro to zejména dva důvody: 1. přestože žijí a jednají především v kultuře, zůstávají součástí biosféry, která umožňuje jejich normální fyzickou existenci, reprodukci a evoluci; 2. přírodní prostředí, které je hosti-

⁴⁹ Sociokulturní poznání, které je méně určité, avšak intersubjektivně sdělitelné, jakoby preferuje to, čeho člověk se může zmocnit snadno a rychle: abstraktní pravidla fungování makroskopické úrovně skutečnosti.

⁵⁰ Tato adekvátnost může být zajištěna i tzv. dědičně koordinovanými způsoby chování. Zdá se, že způsob biologické fixace této koordinace je následující: první úroveň musí být informačně zapsána v genomu, který předjímá výstavbu celého organismu včetně CNS, druhou úroveň již mohou fixovat (a ve spolupráci se smyslovými orgány i spouštět) struktury CNS. Jedinci některých živočišných druhů mohou sice na základě vlastní zkušenosti do svého dědičně koordinovaného programu chování vstupovat nebo se adekvátnímu chování učit až po narození, ale je třeba vědět, že každé takové učení předpokládá fylogenetický program a že se analogické předprogramování motorického i intelektuálního učení týká také člověka jako biologického druhu.

⁵¹ V tomto bodě souhlasíme s liberálními kritiky obecných vědeckých teorií: dobré explicitní teorie skutečnosti opravdu mohou přinášet moc. A těmto kritikům jde patrně o to, aby žádná úzká skupina lidí moc neměla.

telským systémem kultury, jsou nuceni poznávat také s ohledem na vzájemnou ontickou opozici přírody a kultury. Kultura se vyznačuje tendencí přírodu obsazovat, konzumovat a pustošit a příroda tendencí kulturu entropizovat, destruovat a integrovat ji do svého přirozeného systému. A protože proces lidského pojmového poznávání světa je prvkem onticky konstitutivní kulturní aktivity, adekvátní gnoseologická reflexe poznávacího procesu předpokládá jak adekvátní teorii (ontologii) přírody, tak také adekvátní teorii (ontologii) člověka a kultury.

Gnoseologie však obě tyto disciplíny, tj. ontologii přírody i ontologii člověka a kultury, přesahuje. Musí totiž zkoumat proces sociokulturního poznávání světa člověkem z hlediska jeho fylogenetických i ontogenetických možností. Měla by reflektovat sociokulturní charakter (zvláštnosti) poznání, jeho oborovou diferenciaci a specializaci, jeho proměnlivý přírodní i společenský kontext, jeho specifickou evoluci.⁵² Musí se zabývat problémem sociokulturní paměti, etnického jazyka, mezilidské komunikace, rozumění, významu a smyslu; musí zkoumat problémy vztahu strukturní a sémantické informace, ontickou roli informace v životě individua i v životě společnosti (kulturního systému).

Filosofická problematika poznání se ovšem v tomto širokém pojetí nepěstuje. Gnoseologie se rozvíjí v podobě nepoměrně užší, a snad právě proto je dnes dosti módní, hypertrofovaná, a tím málo srozumitelná a přehledná. Z gnoseologie se jakoby stává speciální věda uvnitř filosofie a příliš gnoseologizovaná filosofie sama inklinuje ke speciálně vědní metodologii. To vše se ale děje zvláštním, obvykle málo kompetentním způsobem. Její relevantní problémy jsou často překrývány hlubokomyslným mudrováním a zbytečně podrobným glosováním mínění uznávaných autorů — prostě zvýšenou interpretační aktivitou

⁵²V této souvislosti začíná být zřejmé, že teprve evoluce a tvořivost v oblasti lidského poznání, které jsou součástí evoluce sociokulturní, umožňují adekvátní pochopení podstaty evoluční tvořivosti vůbec.

v rovině myšlení, které dnešní vědu přehlíží.⁵³ V souvislosti se všeobecně přijímanou kritikou obecných teorií a s poklesem vážnosti vědecké pravdy se hlediska obyčejného myšlení částečně rozšířila i na filosofii.⁵⁴ Výsledkem bývá nesystematičnost, informační redundance, či dokonce informační znečištění teoretického prostředí. Negativně se přitom projevuje i to, co je typické pro samu povahu filosofie. Filosofické poznání, jehož rozvíhavost je stimulována i tím, že je ve srovnání s poznáním speciálně vědním více propojeno s historií vlastního oboru i s osobitým přínosem subjektu filosofování, není možné snadno korigovat realitou.

Nezávisle na této podobě zvýšeného zájmu o gnoseologii však reálný proces obyčejného i vědeckého poznávání postupuje kupředu. Probíhá skrytá evoluce obsahu, struktury i další diferenciace forem poznání, probíhají procesy spontánního objevování a zapominání poznatků, funguje selekce i rozšiřování úspěšných forem poznání. Proces rozvoje lidského pojmového poznávání světa je totiž korelativním evolučním procesem k rozvoji lidské kulturní aktivity vůbec: je prvkem dynamického informačního genomu kultury i prvkem její aktuální adaptace na změnu vnitřních a vnějších podmínek. A podobně jako úhrnná lidská aktivita nemůže být řízena žádným scénářem, také proces nevratného lidského poznávání má pouze směr, hledá problémy a jejich řešení, zkoumá terén směrem dopředu a minulostí je pouze vybíjen. A zcela pochopitelně je celý tento proces provázen i četnými gnoseologickými předsudky, nezdary a omyly.

⁵³Touto zvýšenou pozorností, která ovšem obvykle žádné nové filosofické poznatky nepřináší, je dnes např. zahrnut M. Heidegger, E. Husserl, K. R. Popper, J. Patočka ad.

⁵⁴Příkladem takové kultivované a čtivé „beletrizace filosofie“ mohou být eseje Stanislava Komárka. Viz také jeho poslední knižní publikaci *Příroda a kultura. Svět jevů a svět interpretací*. Praha 2000.

Aliance filosofie s vědou

Teorie poznání se jakoby znovu a znovu pokouší spojit to, co její vznik jako novověké filosofické disciplíny vyvolalo: filosofický a speciálně vědní pohled na svět. Co tím míníme? Filosofie, jak víme, začíná přímou, vědou nezprostředkovanou interpretací skutečnosti, začíná ontologií, ontologickou spekulací. Jako první souhrnné vědění o světě, z něhož se ještě nevydělily speciální vědy, musí důvěřovat tomu, co říká. Antická filosofie, která ještě nemůže vědět, že i obyčejné lidské myšlení je relevantní interpretací skutečnosti, věří, že pouze filosofické poznání postihuje objektivně existující řád skutečnosti (její logos), věří, že filosofické myšlení poznává pravdu. Více než dvě tisíciletí trvá tato důvěra v identitu či v sourodost struktury (řádu) teoretického myšlení a struktury (řádu) bytí. Jakmile se však z filosofie začínají vydělovat speciální vědy, její původní bezprostřední vztah ke skutečnosti je narušen: vzniká nejen otázka, který typ teoretického myšlení lépe postihuje řád skutečnosti, nýbrž také otázka, zda je možné skutečnost poznávat filosofickým výkonem přímo. A protože filosofie nemůže nehájit předpoklad přímého nezprostředkovaného způsobu poznávání světa lidským rozumem, zůstává jí stále méně prostoru a nedostává se jí věrohodných poznatků pro vytváření vlastní, odborné veřejnosti imponující ontologické koncepce skutečnosti.⁵⁵

Neznalostí problematiky speciálních věd se dostává do potíží, které nemůže řešit jinak než spekulativně. Jedním z vrcholů této spekulace byl už v 18. století ontologický systém Ch. Wolffa (1679–1754), který se stal předmětem Kantovy kritiky. A právě po Kantovi, jak jsme již uvedli, nastává nejen velká gnoseologizace filosofie, ale pozdějším rozkladem hegelianismu i odklon od metafyzické tradice

⁵⁵ Domníváme se, že tento stále se prohlubující rozpor — pomineme-li nezbytnost přiměřené obeznamenosti s dějinami filosofie — lze řešit v podstatě jen dvěma způsoby: 1. filosofováním na základě individuální zkušenosti a poznatků o světě převzatých z obsahu výuky střední školy; 2. filosofováním s využitím poznatků a teorií současných speciálních věd.

vůbec.⁵⁶ Je zahájen střídavě úspěšný proces rozpadu ontologie, který trvá v podstatě dodnes. Ale tento historický fakt vůbec neznamená, že se ontologie stala zbytečnou, neznamená, že ontologie jako nejobecnější teorie skutečnosti už není možná, nebo že už není potřebná. Naopak. Člověk žije v integrovaném (přírodním) a integrujícím se (kulturním) světě, a čím více trhají speciální vědy skutečnost na kusy, čím rychleji se za jejich přispění rozvíjí globální technická civilizace, tím naléhavější se stává filosofická potřeba dílčí analýzy skutečnosti kompetentním způsobem spojovat a odpovídat na intuitivně pocíťované existenciální problémy lidí.⁵⁷

Uznáme-li jako oprávněný předpoklad, že gnoseologie musí být filosofickou disciplínou se smyslem využívat obyčejné i speciálně vědní poznatky, pak bychom z toho měli vyvodit minimálně tři důsledky: 1. Gnoseologie žádnou historicky vzniklou formu poznání nemůže nahradit; 2. povaha a metoda gnoseologie musí být filosofická (více než obsah by totiž měla posuzovat formy, způsoby, cíl a roli poznání); 3. charakter určité gnoseologie pochopíme z její souvislosti s charakterem té které filosofie (především ontologie).

Co evoluční gnoseologie zkoumá

Jaké konkrétní problémy by tedy měly být předmětem evoluční gnoseologie?⁵⁸ Tato gnoseologie by měla zkoumat proces lidského poznání

⁵⁶ „Filosofie poté nastoupila (po vystoupení L. Feuerbacha v deceniu 1841-50, pozn. J. Š.) dráhu antropologismu, pozitivismu, noetismu, filosofie věd přírodních a věd duchovních a na konci 19. století vyústila ve filosofii života.“ Sobotka, M.: Vzpomínka na Jindřicha Zeleného. In: Filosofický časopis 1997, č. 6, s. 1096.

⁵⁷ Reagovat je třeba podobným způsobem, který pro fyziku naznačil R. Feynman: „Musíte najít nový pohled na svět, který souhlasí se vším, co je dosud známo, a který se bude lišit jen v některých předpovědích. A tam, kde se liší, musí být v souladu s přírodou.“ Feynman, R.: Character of Physical Law. London 1992, česky O povaze fyzikálních zákonů. Praha 2001, s. 186.

⁵⁸ Předmět svého teoretického zájmu si ta která věda do jisté míry sama vytváří. Tento předmět nemůže být proto prostým, teoreticky nezasaženým výsekem

historicky (vertikálně) i *strukturně* (horizontálně), a to z evolučně systémového hlediska kultury i z evolučně systémového hlediska přírody. Tentýž proces by ovšem měla zkoumat také z fylogenetického i ontogenetického hlediska člověka. Měla by se tedy zabývat antropologickou, přírodní i sociokulturní stránkou lidského poznání. Měla by posuzovat např. jeho *formy* (rozlišovat poznání obyčejné, vědecké, filosofické, umělecké, náboženské atp., ale také poznání přírody, společnosti, člověka, vědy), jeho *adekvátnost* (správnost, přiměřenost, pravdivost, kompatibilitu), jeho *rolí* (individuální, společenskou, ekologickou).

Gnoseologie by dále měla zkoumat důvody, smysl, funkce, kritéria, možnosti i meze poznání. Měla by zkoumat zamlčené předpoklady obyčejného i vědeckého poznání, jeho subjektivní i objektivní momenty,⁵⁹ jeho rozměr individuální a společenský. Gnoseologie se totiž snaží posoudit metody a obecná pravidla (zákonitosti) poznání, jejich přiměřenost historicky proměnlivým potřebám člověka a kultury. Zabývá se poznáním jako ontickou aktivitou svého druhu, tj. jako kulturní teoretickou rekonstrukcí (interpretací) skutečnosti prostřednictvím obyčejného etnického jazyka i jazyka vědeckých teorií. Respektuje výsledky, metody i stanoviska speciálních věd, které současně kritizuje za to, že občas ukvapeně ontologizují to, co zjišťují. Vytýká speciálním vědám nedostatečné povědomí o tom, že jejich poznání je součástí širší sociokulturní aktivity, že je prvkem implikátního řádu kultury a že svá vlastní hlediska nereflektují jako redukcionistická a parciální.

Gnoseologie tedy např. zkoumá co je pravda, omyl, lež, nepravda, správnost, adekvátnost, slučitelnost struktur atp. Zkoumá ovšem reality, nýbrž je vždy příslušnou vědou také konstituovaný. S předmětem souvisejí používané metody, teoretický systém poznatků, pragmatická doporučení vědy atp.

⁵⁹Subjektivní moment poznání (podobně jako moment přírodní či historický) přitom nemůže být snadno odfiltrován ani tzv. exaktní vědou. I tato věda je totiž subjektivitou, i když vysoce objektivizovanou.

i mnoho dalších dílčích problémů. Znovu uvedeme pouze některé. Jak se převádějí trojrozměrné explikátní (fenotypové) struktury skutečnosti, které navrhujeme dělit do tří základních ontických vrstev — neživé, živé a kulturní, na kulturní implikátní formy poznání, do pojmové struktury *vědomé a nevědomé interpretace*.⁶⁰ Jak se poznání složitých ontických struktur linearizuje, jak se ukládá na informační nosič, jak se stlačuje a jak se komprimovaný informační záznam vyhledává, čte a znovu rozvíjí do izomorfní implikátní struktury.⁶¹ V souvislosti s tímto problémem by gnoseologie měla zkoumat, jak vzniká a funguje paměť: přirozená (genetická i neuronální) i sociokulturní (biopsychická i tzv. umělá, CNS člověka vnější). Jak je lidské individuální poznání ovlivněno vnějšími faktory osobnosti (příslušnou kulturou a její přírodní nikou) a jak je ovlivněno jejími faktory vnitřními — specifickou ontogenezí (konkrétním životním příběhem) osobnosti. Víme o tom všem zatím velmi málo. Pozornost se např. věnuje jen explicitní neuronální paměti sémantické (bezprostředně komunikativní), která se v psychologii obvykle dělí na krátkodobou a dlouhodobou, a jen okrajově bývá připomínána historicky starší paměť pro dovednosti, paměť implikátní (tacitní).⁶²

K dalším problémům, které by dnešní gnoseologie měla zkoumat, např. patří: Jak se poznání rozšiřuje a zpřesňuje, jak zaniká poznání staré a překonané, jak vzniká poznání nové, emergentní? Přirůstá

⁶⁰ Je vysoce pravděpodobné, že nevědomou interpretaci, která má patrně základ už v „sémantickém nastavení“ smyslově neuronálního systému příslušným genomem, máme společnou s našimi animálními předky. Vědomou a nevědomou interpretaci rozlišuje také S. Komárek: „... existuje interpretace nevědomá, jejíž výsledky jsou zdánlivě součástí jevu samotného, a interpretace vědomá, interpretace v užším slova smyslu, která se nám teprve jako interpretační úsilí jeví a na nějž bývá pojem interpretace zužován.“ Komárek, S.: Příroda. . . , s. 44.

⁶¹ O problému svinování a rozvíjení viz Bohm, D.: Rozvíjení. . . , s. 19–25.

⁶² Psychologie pochopitelně zkoumá i řadu dalších důležitých otázek: např. jakou časovou hloubku a kapacitu má lidská krátkodobá a dlouhodobá paměť, studuje tzv. stadia paměti: problém kódování, uchovávání a vybavování, problém vyhasňování paměti atp.

poznání hlavně kumulací nových poznatků, nebo hlavně zapomináním a strukturální reorganizací poznatků starých? Jak je to s pojmy a kategoriemi, vznikají a zanikají, nebo pouze přibývají, tj. houstnou a komplikují každou formálně jednoduchou interpretaci skutečnosti? Mohou pojmy zvětšovat či zmenšovat svůj kognitivní obsah, existují nějaké hranice jejich obsahu, jak se jejich obsah vyvíjí historicky? Potřebujeme především pojmy vědecké, přesné, neantropocentrické a zbavené emocí, nebo především pojmy obyčejné, vágní a emocionálně podbarvené?⁶³

Velkou otázkou gnoseologie jsou přednosti a slabiny typicky lidské pojmové interpretace skutečnosti. Co si dnes počít s problémem omezeného množství jazykových výrazů, s naším výrazově chudým etnickým jazykem pro střední měřítko? Jak se postavit ke komerčně výhodnému problému vizualizace poznání, který vlastně „zneužívá“ jak přirozené biologické zvědavosti člověka,⁶⁴ tak etologicky výjimečné role tvarového vnímání a paměti u našeho živočišného druhu?⁶⁵ Jaký vliv může mít vyšší podíl sekundární (neprožitě) masmediální zkušenosti na normální duševní a fyzický vývoj dětí a dospělých? Jaký vliv na utváření lidské osobnosti a jejího individuálního poznávání světa má apriorní ontogenetický program, který se formoval za jednoznačné převahy přírodních podmínek v dlouhém procesu lidské fylogeneze? Jaká je z tohoto hlediska dnešní škola a „další vzdělávání“ průměrné dospělé populace prostřednictvím masmédií? Jak se vyrovnat s geneticky programovaným mechanismem vtištění určitých rysů vnějšího prostředí (rodiny, krajiny) v senzitivní fázi lidské ontogeneze? Může být měřítkem adekvátního poznávání světa, adekvátní morálky a ade-

⁶³ „Dvojznačnost se zdá být podstatným prvkem pro přenos informace z místa na místo pomocí slov, zejména když jde o věci skutečně důležité. Pro význam je často nutné, aby tu byl až skoro vágní příděch zvláštnosti a podivnosti. Němé tváře a buňky to dělat nemohou.“ Thomas, L.: *Myšlenky pozdě v noci*. Praha 1989, s. 64.

⁶⁴ Je zajímavé, že vedle člověka je podobně zvědavým živočichem např. potkan.

⁶⁵ Lorenz, K.: *Základy...*, s. 43.

kvátních hodnot vůbec něco jiného než průměrně zdravý a šťastný člověk? A co může být měřítkem rozvoje přírodě a člověku adekvátní kultury? Může to být jen s přírodou dlouhodobě slučitelná sociokulturní realita? Bude i nadále platit to, co negativně pociťujeme již dnes, že totiž jako lidstvo víme téměř všechno a jako jednotlivci téměř nic? Má pro obyčejného člověka smysl poznávat a vědět víc, když současně víme, že přibývá lidí, kteří už vědí hodně (či díky internetu mohou vlastně vědět cokoli), ale kteří téměř ničemu hluboce nerozumějí? Jak je to se získáváním relevantních teoretických informací prostřednictvím nákupu hotových lidských artefaktů, tj. zejména složitých technických spotřebičů (např. osobních automobilů a počítačů), v nichž je teoretické poznání (sociokulturní informace) již konstrukčně užito, v nichž je vestavěno? Nevracíme se v poněkud jiných podmínkách jakoby na počátek lidských kulturních dějin, kdy lidé také uměli efektivně využívat nejsložitější přírodní struktury a síly, aniž by jim přiměřeně teoreticky rozuměli?

Již z tohoto neúplného výčtu problémů vidíme, že dnešní gnoseologie by měla zkoumat také to, co tradiční gnoseologie nezkoumala a co nemohou reflektovat ani dnešní speciální vědy: vliv různých forem sociokulturního poznání na utváření kulturního systému přiměřeného přírodě i formování duševně a fyzicky zdravého člověka. Vznikají tak příznivé podmínky pro to, aby i gnoseologie rozvíjela filosofickou teorii včetně ontologie a axiologie, aby kultivovala parciální analytické přístupy ke skutečnosti svým kritickým filosofickým konceptem světa. Je zřejmé, že právě široký záběr evoluční gnoseologie ji přibližuje evoluční ontologii a umožňuje úzkou spolupráci s ní.

3. Vztah ontologie a gnoseologie

Již výše uvedená argumentace naznačila, že gnoseologie těsně souvisí s ontologií. Máme-li ovšem vztah ontologie a gnoseologie vyjádřit explicitně a co nejstručněji, potom je třeba nejprve zdůraznit,

že ontologické otázky jsou fundamentálnější. Netýkají se totiž pouze způsobu, jak něco poznáváme a jak dosažené poznání verifikujeme (falzifikujeme), nýbrž se v první řadě týkají toho, co je skutečnost.⁶⁶ Evolučně ontologický přístup, jak již víme, považuje skutečnost za *onticky tvořivou aktivitu*, i když aktivitu *zčásti již zpředmětněnou, zkrytalizovanou v ontických vrstvách skutečnosti: v abiotické, biotické a sociokulturní*; jde tedy o aktivitu diferencovanou v závislosti na přítomnosti procesů poznání (onticky konstitutivní informace). Evoluční ontologie je tak první ontologií, která do svého předmětu zahrnuje také ontickou roli poznání. V souladu s realitou je v této ontologii poznání pochopeno jako konstitutivní složka úhrnné ontické aktivity skutečnosti (systému) a nikoli jen jako proces získávání a verifikace poznatků.

Tím se ovšem rozšiřuje tradiční předmět gnoseologie i ontologie. Například ontologie už nemůže vystačit s abstraktní spekulací o vztahu jsoucna a bytí a musí do svého předmětu zahrnout také ontickou opozici přírody a kultury. Ale také evoluční gnoseologie se stává teoreticky náročnější než gnoseologie tradiční. Předpokládá se její přiměřená ontologická kompetence, tj. měla by přihlížet nejen k tomu, jak vznikla ta která poznávaná skutečnost, nýbrž i k tomu, jak vzniklo poznání a čím byly příslušné systémy pro poznávání vybaveny. Proto by také měla klást otázku, v rámci jakého širšího procesu poznání probíhá, co může být a má být poznáno a k čemu mohou získané poznatky sloužit. Tím jakoby doplňuje ontologii a odhaluje konstitutivní funkci poznání v příslušné ontické vrstvě skutečnosti. Přispívá tak k pochopení zatím filosoficky nereflektované ontické a ontologické role informace.

⁶⁶ Je nutné opakovaně zdůrazňovat, že skutečnost jako taková je sice pro člověka gnoseologicky neuchopitelná, ale že onticky to neplatí: člověk žije v přírodní i sociokulturní skutečnosti také přímo, nezprostředkovaně. Na přírodní struktury a systémy byl geneticky adaptován a smyslově neuronálně preadaptován.

Samozřejmě že otázce, jak může být něco poznáno, musí nutně předcházet implicitní nebo explicitní odpověď na otázku, co je ono právě poznávané něco. Zdá se, že prvním krokem k nalezení uspokojivé odpovědi musí být schopnost poznávajícího systému (subjektu) rozpoznat poznávané struktury a procesy od jejich okolí, od jiných struktur a procesů přirozeného či umělého prostředí Země. A protože reálné fragmenty skutečnosti jsou pro člověka velmi často nezřetelné (např. příliš malé nebo příliš velké), nedostatečně ohraničené, či integrované a rozptýlené ve vyšších celcích, vzniká problém, zda akt jejich rozpoznávání a přesnějšího určení — který může přinášet u různých poznávajících subjektů poněkud rozdílné výsledky — není vlastně jejich tvorbou, jejich konstrukcí.⁶⁷

Pomineme-li ne zcela transparentní proces nepřímého fylogenetického poznávání živých systémů (které „poznávají“ vnější prostředí prostřednictvím hotových konstrukcí), můžeme o ontogenetickém smyslově neuronálním poznávání živočichů s CNS konstatovat, že má schopnost objektivně poznávat vnější svět a že část takto získané informace se může ukládat v animální neuronální paměti. I když pouze menší část získané informace může sloužit motorickému či senzorickému učení, její průběžné využívání zvyšuje šanci živého systému na přežití. Pro nás je ovšem podstatné, že tato aposteriorně získaná informace pouze doplňuje fylogenetickou informaci apriorní a že její onticky konstitutivní schopnost ve vztahu k vnějšímu prostředí je v celé animální oblasti mizivá. Člověku podobní živočichové do jisté míry také „ontologicky“ konstituují své vlastní okolí, vytvářejí si svůj vlastní, od člověka značně odlišný „obraz světa“ ale protože vrozené u nich výrazně dominuje nad naučeným, nemohou jej

⁶⁷ Evolučně ontologické řešení tohoto problému je následující: každý poznávající subjekt pochopitelně rozpozná ve svém okolí jen to, co je s to svým poznávacím aparátem registrovat, na co mohla být jeho pozornost předem nastavena; to však neznamená, že skutečnost svou poznávací aktivitou konstruuje, že ji utváří onticky; pouze ji — lze-li to tak říci — konstituuje individuálně a druhově ontologicky.

vlastní motorickou aktivitou realizovat: naučit se mohli pouze tomu, pro co byli geneticky předprogramováni.⁶⁸ Aposteriorní animální poznávání umožňuje sice modifikaci i vznik nového naučeného chování u různých živočišných druhů, avšak proces vytváření kultury na jeho základě žádný druh před vznikem člověka zažehnout nemohl.

Teprve sociokulturní aposteriorní poznávání, které vznikalo blíže neznámou transformací ontogenetického poznávání lidských předků a které umožnilo nejen motorické, nýbrž i sémantické učení, dokázalo překonat imunitní bariéru přírodního systému vůči heterogenní ontické aktivitě biologicky programovaných živočišných druhů: i když reflektovalo jen malou část smysly registrovatelných rysů vnější skutečnosti, povahou své abstrakce se prosadilo jako onticky konstitutivní. V souladu s biologicky nastavenou útočnou adaptivní strategií člověka odhlíželo totiž od komplexity, jedinečnosti a krásy přirozených ekosystémů a hájilo lidský fylogeneticky sobecký zájem na změně prostředí. Bylo to zcela nové onticky konstitutivní neuronální poznání, které stimulovalo lidskou aktivitu a které se proto hodilo pro vytváření nikdy předtím neexistující ontické vrstvy kultury. Orientace lidského poznávání na pravdu, která patrně velmi brzy doplňuje a nahrazuje jeho původní orientaci na slučitelnost lidské aktivity s přírodou, na úspěch v boji o přežití, nejen dále urychluje a diverzifikuje kulturní evoluci, ale současně přejímá i svůj díl odpovědnosti za dnešní nekompatibilitu kultury s přírodou. Evolučně gnoseologický přístup tedy přímo i nepřímo kritizuje všeobecně rozšířený názor, že procesem společenského poznávání vzniká nová sémantická informace, jejímž prostřednictvím lidé svět poznávají a vzájemně lépe komunikují a která se reprodukuje a uchovává jako společenská duchovní kultura. Kulturní aktivita lidí totiž současně produkuje novou,

⁶⁸K. Lorenz otevřeně přiznává, že se musel jistou dobu vyrovnávat s tím, aby správně pochopil, že naučené a vrozené nestojí v opozici, že se nevyklučují, nýbrž že záleží na tom, odkud pochází informace, která je základem adaptace: zda pochází z fylogeneze, nebo z ontogeneze. Srovnej Lorenz, K.: *Základy* . . . , s. 18.

pro přírodu dříve neznámou konstitutivní informaci, která původně onticky jednotnou přírodu štěpí na dvě nestejně svébytné ontické vrstvy — na přírodu a kulturu.⁶⁹

Ontická role sociokulturní informace se tedy vzdáleně podobá ontické roli přirozené informace genetické. Také v kulturním systému se totiž může jeho „genom“ průběžně zpředmětňovat v trojrozměrné struktuře skutečnosti a přitom se replikovat jako text a uchovávat si vlastní smysl a integritu. Důkladnější pochopení výše naznačené ontické a ontologické role poznání však předpokládá podrobnější seznámení s evolučně ontologickým konceptem skutečnosti v jeho celku, který jsme podali v jiné práci.

⁶⁹Na rozdíl od živých systémů má v případě kultury smysl rozlišovat dvě relativně samostatné formy informace: 1. sociokulturní informaci volnou, disponibilní, která je potenciálně konstitutivní onticky i ontologicky; 2. sociokulturní informaci vázanou, onticky vestavěnou v kulturním systému.